

Міністерство освіти і науки України

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

РЕЗНІЧЕНКО ІРИНА ГЕННАДІЇВНА

УДК 37 (092) (043.3)

**ПЕДАГОГІЧНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОЛЕКСАНДРА РУСОВА (1847–1915 рр.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Умань – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент
Кравченко Оксана Олексіївна,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини,
декан факультету соціальної
та психологічної освіти,
професор кафедри соціальної педагогіки, соціальної
роботи та історії педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Федяєва Валентина Леонідівна,
Херсонський державний університет,
проректор з наукової роботи;

кандидат педагогічних наук
Дутко Олена Миколаївна,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка,
старший викладач кафедри педагогіки дошкільної,
початкової, середньої і вищої освіти
та управління навчальним закладом.

Захист відбудеться «27» лютого 2015 р. о 9⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 74.053.01 в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини за адресою: 20300, Черкаська обл., м. Умань, вул. Садова, 2.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (20300, Черкаська обл., м. Умань, вул. Садова, 2).

Автореферат розіслано «26» січня 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. М. Коляда

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасний стан розвитку Української держави позначений великим інтересом суспільства до своєї минувшини – історії, науки, культури. Зросло прагнення і науковців до пізнання освіти, педагогічної науки, її історії. Завдяки такому пізнанню відбувається нагромадження історико-педагогічних знань, виринають із забуття імена українських просвітників, педагогів, культурних діячів, які своєю діяльністю творили підвалини нинішньої української державності. У зв'язку з такими тенденціями актуалізувалися наукові розвідки історіографічного характеру.

Одним із пріоритетних напрямів сучасної історико-педагогічної науки є дослідження педагогічних персоналій, які репрезентують творчий доробок педагога як неповторної особистості, сприяють формуванню уявлень про цілісний педагогічний процес. Дослідження творчої спадщини вітчизняних педагогів, науковий аналіз їхніх ідей і поглядів допоможуть відродити в Україні національну педагогічну думку, забезпечити єдність і спадкоємність поколінь, що, безумовно, додасть сили процесу формування нової, національно свідомої генерації громадян. «...Саме персоналія, – зазначає акад. О. Сухомлинська, – яку ми повертаємо з небуття, і своїм життям, і своїми ідеями підтверджує рух історії, її мінливість, непередбаченість і вразливість. На наших очах педагог, освітній діяч оживає, персоніфікується, стає нашим сучасником»¹.

У сучасній українській історико-педагогічній науці вже презентовано з об'єктивних методологічних позицій творчу спадщину О. Барвінського, Б. Грінченка, М. Драгоманова, О. Кониського, П. Куліша, В. Науменка, О. Потебні та ін. Однак донині немає обґрунтованого наукового знання про педагогічно-просвітницьку діяльність Олександра Олександровича Русова (1847–1915) – видатного педагога, культурного й громадського діяча, просвітника, вченого, етнографа, фольклориста, статиста. Він залишився у пам'яті своїх сучасників як один з найактивніших діячів Київської, Одеської, Чернігівської, Єлизаветградської, Харківської, Петербурзької Громад, що збудили суспільно-культурний рух за національне відродження; як член багатьох просвітницьких товариств, таких як Відділ Імператорського Російського Географічного товариства, Слов'янського товариства, Харківського товариства грамотності, Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг та ін., які відігравали провідну роль у здійсненні науково-просвітницької, педагогічної й освітньої роботи на користь України та її народу; як відомий дослідник історії та етнографії українського народу і як громадський діяч. Водночас понад 25 років життя він вів плідну наукову та статистичну діяльність на всій території України та за її межами, майже упродовж усього життя займався педагогічно-освітньою діяльністю, докладаючи чимало зусиль для просвіти народу. Спадщина О. Русова репрезентує його внесок у розвиток української етнографії, фольклору, історії, статистики, а також педагогіки. Звернення до постаті О. Русова насамперед вмотивоване його непересічною роллю у

¹ Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / Ольга Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.

розгортанні культурно-освітнього руху, що набував поширення на теренах Наддніпрянської України у XIX ст. Саме багатовимірність надбань ученого породжує науковий інтерес до його постаті.

Аналіз літератури, присвяченої життю і діяльності О. Русова, свідчить, що протягом понад ста років було нагромаджено значну кількість різноманітних за характером і змістом наукових праць. Відомості про біографію просвітника, його творчий шлях ми знаходимо у працях сучасників, культурно-громадських діячів, літературознавців кінця XIX – початку XX ст., з-поміж яких: О. Грушевський, А. Дичинський, Г. Житецький, В. Науменко, П. Смуток, С. Русова. Науково-статистична діяльність О. Русова знайшла певне відображення у працях П. Стебницького, Л. Падалки, Л. Шрамченка, В. Садовського. Окремі відомості про культурно-громадську діяльність О. Русова та його участь у різних просвітницьких товариствах знаходимо в працях С. Русової, І. Житецького, К. Студинського, О. Рябініна-Скляревського, С. Шамрая.

Діяльність О. Русова відбувалася під впливом визвольних ідей, що утверджувалися на українських землях у другій половині XIX ст. – на початку XX ст., і були рушійною силою національно-просвітницького руху та розбудови української державності. Усвідомленню цих складних націєтворчих процесів, проблем історичного розвитку України в зазначений період сприяють праці відомих істориків: М. Грушевського, Г. Касьянова, О. Лотоцького, С. Сірополка та ін.

За часів радянської влади ім'я О. Русова було дещо забуте. А відомості про нього подавали лише як про земського статиста, залишаючи поза увагою його різнобічну педагогічну, просвітницьку, видавничу, науково-етнографічну діяльність.

Помітно зростає науковий інтерес до багатогранної діяльності О. Русова з середини 90-х років XX ст. та вмотивовано посилюється з початком нового тисячоліття. Так, сучасні дослідники А. Катренко, Б. Петрук, Н. Побірченко, В. Мойсієнко, П. Ротач, В. Гудзовський, В. Шевченко, Л. Студьонова та ін. аналізують науково-статистичні та історико-етнографічні здобутки видатного діяча української культури, осмислюють його епістолярну спадщину, досліджують педагогічну, видавничу, громадську, просвітницьку діяльність. Стислу інформацію про О. Русова та його діяльність містять і окремі довідково-енциклопедичні видання.

Окремі аспекти діяльності педагога висвітлено в дисертаційному дослідженні О. Рахна (2003), у якому аналізується наукова, культурно-просвітницька та громадсько-політична діяльність Олександра Русова в Україні та Петербурзі.

На сьогоднішній день ми маємо низку ґрунтовних досліджень з історії української педагогіки кінця XIX – початку XX ст. Це розвідки: Н. Антонєць, Л. Березівської, Н. Дічек, О. Дутко, І. Зайченка, О. Кравченко, Н. Коляди, О. Петренко, Н. Побірченко, О. Сухомлинської, В. Федяєвої, Т. Філімонової у яких аналізуються погляди на національну освіту та виховання згаданого періоду, висвітлюється робота культурно-освітніх товариств, просвітницька діяльність окремих українських педагогів та громадських діячів, які ідейно впливали на формування педагогічного світогляду О. Русова.

Водночас історіографічний огляд засвідчує, що педагогічно-просвітницька діяльність Олександра Олександровича Русова комплексно і системно не вивчалась

і до цього часу не була предметом окремого дослідження. Не дістали належної уваги його загальнопедагогічні погляди, ідеї, що їх зберігають архівні документи, спеціальні наукові праці. Досвід педогогічно-просвітницької діяльності О. Русова, її актуальність та історико-педагогічна значущість для розвитку освіти в Україні зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – **«Педагогічно-просвітницька діяльність Олександра Русова (1847–1915 рр.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки «Актуальні проблеми історико-педагогічного знання» (державний реєстраційний номер № 0111U009198) та держбюджетної теми «Становлення та розвиток педагогічного краєзнавства в Україні (II половина XIX – початок XX ст.)» (державний реєстраційний номер № 0111U000212), що розроблялася упродовж 2010–2012 рр. на базі Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування (МОН України та НАПН України) на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Тема дослідження затверджена на засіданні вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 5 від 28.12.2009 р.) та узгоджена на засіданні бюро Ради з координації досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 1 від 23.02.2010 р.).

Мета дослідження – визначити і розкрити зміст та спрямованість педагогічно-просвітницької діяльності Олександра Русова в контексті розвитку просвітницького руху та педагогічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Відповідно до теми та мети визначено такі **задачі дослідження**:

1. Здійснити історіографічний аналіз проблеми та джерельної бази дослідження.
2. З'ясувати провідні чинники, що сприяли формуванню особистості й педагогічного світогляду Олександра Русова, та обґрунтувати основні періоди його освітньо-педагогічної діяльності.
3. Уточнити основні напрями просвітницької діяльності О. Русова.
4. Визначити і розкрити зміст освітньо-педагогічної діяльності педагога.
5. Схарактеризувати та узагальнити загальнопедагогічні погляди О. Русова.

Об'єкт дослідження – розвиток просвітницького руху та педагогічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – зміст та спрямованість педагогічно-просвітницької діяльності О. Русова.

Методи дослідження. У процесі історико-педагогічного дослідження у комплексі було використано такі методи:

- пошуково-бібліографічний метод вивчення архівних та друкованих матеріалів, зокрема листування, спогадів учнів та сучасників О. Русова, праць ученого, які дають підстави для наукових узагальнень;
- теоретичний, хронологічно-системний та логічний аналіз, синтез, класифікація друкованих джерел з досліджуваної проблеми для встановлення стану дослідженості феномена О. Русова на сучасному етапі;

– історико-ретроспективний метод, за допомогою якого розроблено й обґрунтовано основні періоди освітньо-педагогічної діяльності О. Русова в динаміці суспільних змін і часовій послідовності;

– історико-педагогічний метод у поєднанні із системно-структурним, що дало змогу систематизувати педагогічні погляди та досвід просвітницької діяльності вченого;

– метод теоретичного узагальнення для формулювання і обґрунтування висновків за результатами здійсненої науково-пошукової роботи.

Джерельна база дослідження. Проаналізовано документально-фактологічний матеріал з фондів Центрального державного історичного архіву України (фонди: № 707 – Управління Київського учбового округу; № 419 – Прокурора Одеської судової палати, № 274 – Київського жандармського управління), Державного архіву міста Києва (фонди: № 108 – Київської 1-ї чоловічої гімназії, № 16 – Київського університету св. Володимира), Інституту рукописів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (фонди: № I – Літературні матеріали; № II – Історичні матеріали; № III – Листування; № 159 – Русов Олександр Олександрович (1847–1915) – статист, етнограф, № X – Українська академія наук; № 84 – Колябко-Корецький Микола Григорович (1846–1931) – економіст, статист; № 114 – Товариство «Просвіта» у Києві: культурно-освітня, громадська організація (1906–1910, 1917–1917). Колекція архівних документів 1906–1920 рр.), Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (фонд: № 144 – особовий фонд Олександра та Софії Русових); періодичні видання кінця XIX – початку XX ст., зокрема *журнали*: «Земский сборник Черниговской губернии» (1888–1900), «Сборник Херсонской губернии» (1889–1900), «Журнал засідань Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» (1873–1876), «Журнал засідань Вільного економічного товариства» (1873–1905), «Журнал засідань Харківського історико-філологічного товариства» (1890–1894), «Журнал засідань Чернігівської губернської вченої архівної комісії» (1897–1899), «Світло» (1910–1914), «Украинский вестник» (1906), «Україна» (1907–1930), «Украинская жизнь» (1912–1916), «Киевская старина» (1899–1999), «Былое» (1907), «Известия Киевского Коммерческого Института» (1912–1915), «Статистический Вестник» (1915–1916), «Харьковские губернские ведомости» (1899–1900), «Відбитка зі студії суспільних наук і статистики» (1937), «За сто літ» (1927–1930), «Сіверянський літопис» (1995–2000), «Український історичний журнал» (1967–1999), «Народна творчість і етнографія» (1991); *газети*: «Громадська думка» (1906), «Рада» (1907–1909); матеріали історико-педагогічних досліджень, довідково-бібліографічна література.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *вперше* на основі теоретичного обґрунтування проблеми дослідження визначено і розкрито зміст та спрямованість педагогічно-просвітницької діяльності Олександра Русова в контексті розвитку просвітницького руху та педагогічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. (внесок у збереження української мови та освітньо-просвітницьке значення його громадської діяльності); розкрито загальнопедагогічні погляди О. Русова на національну освіту (необхідність створення національної школи, яка має бути державно-громадською установою,

здатною формувати та зберігати національну культуру, ґрунтуватися на народній основі, послуговуватися рідною мовою з урахуванням її традицій та історії; потреба у використанні зарубіжного освітнього досвіду в практиці вітчизняної школи з метою запозичення кращих освітніх надбань передових країн світу; організація освіти на демократичній основі, яка задовольняла б природну потребу в навчанні; потреба у школі, яка повинна закладати основи гуманізму, терпимості та поваги до інших національностей та вірувань; необхідність освіти для жінок як повноправних і повноцінних учасників суспільного життя; загальне підвищення рівня грамотності населення шляхом навчання в школі дорослих; створення та видання україномовних підручників належного навчально-методичного рівня; необхідність реорганізації освітньої системи, оновлення змісту освіти, удосконалення процесу навчання; підготовка учителя, який має бути високоосвіченою, всебічно розвиненою особистістю, здатною уміло організовувати пізнавальну діяльність учнів, закладати основу – бажання навчатися; збагачення учня необхідними знаннями, вміннями та навичками, спрямованими на пізнання навколишнього світу як основне завдання початкової школи; використання у навчально-виховному процесі науково розроблених і обґрунтованих методик навчання та навчальних програм); з'ясовано провідні чинники (родинні, суспільно-історичні, культурно-освітні, науково-педагогічні), що сприяли формуванню його світоглядних переконань та життєвих цінностей; обґрунтовано періоди освітньо-педагогічної діяльності педагога (*перший період* – початок педагогічної діяльності в навчальних закладах (1886–1874); *другий період* – наукового пошуку (1874–1876); *третій період* – активної освітньо-просвітницької діяльності (1876–1908); *четвертий період* – викладацької діяльності (1908–1915);

– *уточнено* основні напрями культурно-просвітницької діяльності О. Русова (етнографічно-культурницький, науково-статистичний, публіцистичний, журналістський, видавничий);

– *до наукового обігу* введено нові історичні факти, маловідомі та невідомі документи освітньо-педагогічного змісту, що дало можливість розширити знання про педагогічну та просвітницьку діяльність О. Русова.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що теоретичні положення й висновки становлять фактичний історико-педагогічний матеріал, який поглиблює усвідомлення й значення педагогічно-просвітницької діяльності О. Русова, що допоможе зрозуміти і відтворити особливості розвитку педагогічної думки й історії національної освіти; можуть бути введені до змісту курсів педагогіки, історії педагогіки, вітчизняної історії, спецкурсів із проблем розвитку народної освіти; можуть також використовуватися під час укладання підручників, посібників, хрестоматій з історії освіти і шкільництва в Україні, у подальших наукових історико-педагогічних дослідженнях.

Матеріали дослідження використовуються у роботі Науково-дослідної лабораторії «Педагогічне краєзнавство Черкащини» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Результати дослідження впроваджено в навчально-виховний процес Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (акт № 1938/01 від 12.11.2014 р.), Харківської гуманітарно-педагогічної академії (акт

№ 01-12/ 848 від 27.10.2014), Львівського національного університету імені Івана Франка (акт № 4732-105 від 06.11.2014 р.), Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (акт № 25.2/1383 від 06.11.2014 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження висвітлювалися у виступах на конференціях і семінарах різного рівня, а саме: *міжнародних* – науково-практична конференція «Сучасні тенденції в педагогіці і психології: новий погляд» (Харків, 2013), XVI наукова конференція «Актуальные вопросы современной психологии и педагогики» (Липецк, 2013), XI науково-практична конференція «Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук» (Київ, 2014), науково-практична конференція «Актуальні питання сучасних педагогічних та психологічних наук» (Одеса, 2014); *всеукраїнських* – X наукова конференція «Актуальні питання історії науки і техніки» (Київ, 2011), IX науково-практична конференція «Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри» (Умань, 2012), XII історико-педагогічна науково-практична конференція «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень» (Хмельницький, 2013), VII науково-практична конференція «Сучасні технології розвитку професійної майстерності майбутніх вчителів» (Умань, 2014), V науково-практична конференція «Сучасні технології розвитку професійної майстерності майбутніх учителів» (Умань, 2014), на засіданнях кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки, звітних наукових конференціях Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини протягом 2008–2014 рр.

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 10 одноосібних публікаціях, з яких 6 відображають основні наукові результати дисертації (1 – у зарубіжному виданні), 4 – апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (302 найменування, із них 62 архівних джерела, 4 – іноземною мовою), додатки на 104 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 302 сторінки: основний текст – 168 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми, аргументовано її актуальність, визначено мету, задачі, об'єкт, предмет; розкрито методи дослідження; схарактеризовано джерельну базу, наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, відображено апробацію, впровадження результатів дисертаційного дослідження; вміщено відомості про публікації, структуру та обсяг дисертації.

У **першому розділі** – *«Становлення Олександра Русова як педагога, просвітника, громадського діяча»* – систематизовано наукову, публіцистичну, мемуарну літературу, архівні матеріали з теми дослідження; з'ясовано провідні чинники, що зумовили формування особистості й педагогічного світогляду О. Русова; обґрунтовано основні періоди його освітньо-педагогічної діяльності.

Розглянувши всі етапи дослідження життя і діяльності О. Русова, ми з'ясували, що сукупність праць про нього налічує велику кількість різноманітних наукових студій, статей, спогадів, нарисів. Розгляд цих матеріалів засвідчив, що ґрунтовно вивчалася його культурно-просвітницька, громадська, статистична,

етнографічна діяльність; дістала належну оцінку постать О. Русова як ученого, педагога, фольклориста.

У ході вивчення джерел з проблеми дослідження виокремлено чотири етапи у розвитку досліджень педагогічної-просвітницької діяльності О. Русова:

– *перший етап* (друга половина XIX ст. – 1916 рік) – становлення загальних основ вивчення життя і діяльності вченого. Виявлено, що у межах цього етапу джерельну базу становлять спогади сучасників – друзів, колег, учнів: Л. Жебунева, В. Ландо, В. Науменка, В. Пінчука, О. Пипіна, Л. Падалки, С. Русової, П. Стебницького, які займалися упорядкуванням біографії О. Русова, його суспільно-громадської та статистичної діяльності. З огляду на це, фактологічний матеріал має дещо суб'єктивний характер, але водночас слугує джерелом вивчення окремих аспектів педагогічної, просвітницької, статистичної діяльності педагога;

– *другий етап* (1917 рік – 20-ті роки XX ст.) – характеризується активізацією досліджень громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності О. Русова, новими підходами у її вивченні у зв'язку з піднесенням загальнонаціонального руху на Україні. Постать О. Русова та його просвітницька діяльність стають темою досліджень українських учених, серед них: А. Верзилів, О. Грушевський, О. Гермайзе, М. Грінченкова, К. Грушевська, А. Дучинський, Г. Житецький, О. Рябініна-Скляревський, К. Студинський, С. Шамрай;

– *третій етап* (30-ті – перша половина 80-х років XX ст.) – характеризується вивченням педагогічно-просвітницької діяльності О. Русова з позицій радянської та української зарубіжної історіографії з урахуванням особливостей двох науково-історичних процесів – у СРСР та в еміграції і діаспорі, які відрізняються тотальною ідеологічною конфронтацією. Вагомий внесок у вивчення біографії та життєвого шляху просвітника було внесено завдяки публікації п'ятого тому збірника «Студії із поля суспільних наук і статистики», який вийшов з редакції Львівського Наукового товариства ім. Шевченка у 1938 році. Сюди було вміщено ряд праць (Д. Антонович, М. Добриловський, С. Русова, Ю. Русов, В. Садовський, Л. Шрамченко), присвячених життю і діяльності Олександра Олександровича Русова.

У межах цього етапу значний внесок у вивчення особистості О. Русова було зроблено вченими, які працювали на ниві української справи за кордоном (Д. Дорошенко, А. Жук, Ю. Русов, Є. Чикаленко та ін.). Вони намагалися оцінювати творчу спадщину О. Русова та його роль у громадському житті України кінця XIX – початку XX ст. об'єктивно, без упередженості й політичної заангажованості;

– *четвертий етап* (друга половина 90-х років XX ст. – до сьогодення) – вивчення творчої спадщини вченого з позицій сучасної педагогічної, історичної, літературознавчої наук. У наукових працях В. Гудзовського, А. Катренка, В. Мойсієнка, Н. Побірченко, Б. Петрука, П. Ротача, О. Рахно, Л. Студьонова, В. Шевченко та ін. на основі архівних матеріалів досліджено наукову біографію О. Русова – педагога, культурного і громадського діяча, просвітника, вченого, етнографа, фольклориста, статиста. З'являється перше дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук О. Рахна «Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2003), в якому всебічно висвітлена наукова, культурно-просвітницька та громадсько-політична діяльність Олександра Русова в Україні та

Петербурзі.

У ході історіографічного дослідження встановлено основні напрями, згідно з якими розглядувані праці тематично згруповано таким чином:

I. Публікації про особистість О. Русова і його біографію. Сюди належать праці О. Грушевського, Гн. Житецького, А. Катренка, В. Науменка, С. Русової, Ю. Русова, О. Рахна; словники Г. Галагана, В. Павловського, О. Рибак, С. Южакова та ін.

II. Праці про суспільно-просвітницьку діяльність педагога. Сюди ми віднесли праці О. Гермайзе, А. Катренка, В. Науменка, Л. Падалки, Н. Побірченко, О. Рахна та ін.

III. Публікації про викладацьку і педагогічну роботу діяча. Ця рубрика обіймає праці М. Добриловського, В. Ландо, В. Пінчука та ін.

IV. Публікації, що опосередковано стосуються просвітницько-педагогічних аспектів спадщини О. Русова як просвітника і педагога. Сюди відносимо праці Л. Березівської, А. Волощенко, Н. Гупана, М. Грінченкової, Л. Жебуньова, Г. Касьянова, Л. Корнійчук, О. Кравець, Н. Побірченко, С. Русової, О. Рябіна-Скляревського, В. Сарбея, К. Студинського, О. Сухомлинської та ін.

У ході дослідження встановлено основні чинники, які сприяли формуванню світогляду вченого: *родинні відносини* – виховання у високоморальній, інтелігентній родині; повага до української культури (хоча вона не була рідною для О. Русова); *суспільно-історичні* – київська атмосфера 50–60 років XIX ст., яка була пронята українським духом; *культурно-освітні* – навчання у Київській 2-й гімназії (1856–1864), Київському університеті св. Володимира (1864–1868); вплив прогресивних українських громадських діячів (В. Антонович, М. Драгоманов, М. Лисенко, М. Пирогов та ін.); *науково-педагогічні* (творчий доробок українських і зарубіжних учених; вивчення та сприйняття усної народної творчості як самобутньої національної ознаки; взаємини із талановитими педагогами).

На основі аналізу джерел визначено основні періоди освітньо-педагогічної діяльності вченого:

– *перший період* – початок педагогічної діяльності в навчальних закладах (1868–1874): Златопольської класичної прогімназії (1868–1869), Києво-Подільської прогімназії (1869–1872), Києво-Подільському відділенні Фундуклеївської жіночої гімназії (1869–1872), 1-ої Київської гімназії (1872–1874). Під час своєї плідної педагогічної діяльності О. Русов виявив себе талановитим педагогом, якому властиві неабиякі організаторські, перцептивні, комунікативні, дослідницькі здібності;

– *другий період* – науковий пошук (1874 рік – 80-ті роки XIX ст.) – у цей час О. Русов займається самоосвітою, науковою діяльністю, веде активну дослідницьку роботу, збирає матеріали для написання магістерської дисертації, виконує громадське доручення – видання повного «Кобзаря» у Празі;

– *третій період* – активна освітньо-просвітницька діяльність (1876 рік – 20-ті роки XX ст.) – період інтенсивної націєтворчої діяльності О. Русова. Свою освітню діяльність Олександр Олександрович здійснював під час перебування в Чернігівській, Херсонській, Полтавській губерніях. Учений входив до складу спеціальних комісій з народної освіти, був губернським гласним. Багато часу та

уваги О. Русов приділяв вирішенню освітянських проблем, намагаючись своїми розрахунками переконати керівників земств запроваджувати загальну початкову освіту, намагався поліпшити загальний стан освіти та підвищити відсоток грамотності народу; мав намір організувати освіту на демократичній основі. Активно працював над програмою українізації початкової школи, оскільки вважав, що засвоєння нових знань рідною мовою є більш ефективним, а російськомовне викладання не зовсім зрозуміле для сільських учнів, внаслідок чого вони більшість часу витрачають на вивчення російської мови, а не на засвоєння нових знань з певного предмета. Пропонував заснувати відділ «Лиги образования» в Україні;

– *четвертий період – викладацька діяльність (1908–1915)* – період активної педагогічної діяльності на посаді викладача статистики Київського комерційного інституту. Плідна статистична діяльність, якою О. Русов займався близько 25 років, стала міцним підґрунтям для його подальшої викладацької діяльності в інституті. Він читав самостійно розроблені курси: «Історія і теорія статистики», «Страхова статистика», «Оцінна статистика», «Земське господарство», «Міське господарство», «Залізнична статистика», «Статистика та демографія». Був блискучим фахівцем своєї справи, основоположником багатьох статистичних прийомів. У своїй діяльності педагог намагався уникати «мертвих» шаблонів та прислухався до настроїв аудиторії, був об'єктивним і гуманним у ставленні до студентства, був гідним прикладом для своїх учнів. Дослідження становлення О. Русова як просвітника, громадського діяча і педагога дало змогу довести, що він володів природженим талантом учителя, наставника. До педагогічної діяльності прагнув з юнацьких літ, але під впливом об'єктивних і суб'єктивних обставин йому не вдалося повною мірою реалізувати свій педагогічний потенціал. Незважаючи на це, він упродовж життя працював задля піднесення рівня знань народу, його національного та культурно-освітнього відродження.

У другому розділі – *«Основні напрями просвітницької діяльності Олександра Русова»* – уточнено такі її напрями, як: етнографічно-культурницький, науково-статистичний, публіцистичний, журналістський, видавничий.

Дослідження показало, що одним із основних напрямів просвітницької діяльності вченого є *етнографічно-культурницький*. Ще зі студентських літ Олександр Олександрович виявляв значний інтерес до народних пісень, дум, переказів і повір'їв, побуту і звичаїв українського народу. Свою етнографічну діяльність він активізує під час роботи у Південно-західному Відділі Імператорського Російського Географічного товариства. О. Русов виявив себе як справжній дослідник кобзарської творчості та неперевершений знавець фольклору, зокрема, за реферат «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских» (1873) автор отримав срібну медаль від товариства. Наукові пошуки зразків українського фольклору та етнографії О. Русов активно розгорнув з 1876 по 1880 роки. на Чернігівщині, зокрема в Чернігівському, Борзнянському, Ніжинському повітах, завдяки чому записав українські пісні, думи, повір'я, прикмети, вивчав характерні особливості народного побуту. Вагомого значення вчений надавав українським народним пісням, які відтворюють духовний і соціальний світ українців. Зібрані матеріали О. Русов розмістив у пісенному збірнику «Живі струни» (1895).

Одним із напрямів науково-етнографічної діяльності вченого сміливо можна вважати участь в археологічних дослідженнях. Він бере участь у розкопках на Кавказі та участь в археологічній розвідці трьох повітів: Козелецького, Ніжинського і Прилуцького Чернігівської губернії.

У ході дослідження встановлено, що етнографічно-культурницький напрям діяльності О. Русова здійснювався у трьох аспектах:

1) етнографічні статті, які мали історичний («Звідки йде ймення Русь, Русин?», «Осада и взятие Очакова (1788)» та ін.) та географічний («Російські трактати в кінці XVII – на початку XVIII століття і деякі дані про Дніпро з атласу кінця минулого століття. Реферати д. ч. О. О. Русова. З картами. Київ. 1876 р.» та ін.) напрям;

2) етнографічні рецензії («Обряди і пісні села Білозерка Херсонської губернії, записані С. Ф. Черняховською» (1893) та ін.);

3) літературна критика, предметом якої стала творча спадщина видатного композитора М. Лисенка («Декілька слів про значення трудів і творчості М. В. Лисенка» (1903), «Лисенко-науковий дослідник законів української музики» (1913) та ін.).

У ході дослідження встановлено, що вчений зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної статистичної науки та сприяв піднесенню її авторитету в інших країнах. Завдяки його плідній *науково-статистичній* діяльності було проведено низку статистичних описів окремих губерній, повітів і міст України, розроблено новий метод статистичного дослідження – «Чернігівський тип земської статистики»; здійснено керівництво місцевими переписами населення й проаналізовано їх результати. Вчений був засновником та активним членом багатьох наукових товариств, таких як: «Наукове Товариство економістів», «Товариство любителів соціальних знань і статистики», статистична комісія на базі «Українського наукового товариства в Києві», «Львівське Наукове товариство імені Т. Шевченка» та ін., що мали на меті підняти загальний рівень розвитку української науки на вищий щабель та пропагувати її здобутки серед широкого загалу.

Доведено, що до наукового доробку Олександра Олександровича входить значна кількість науково-статистичних праць, рецензій до наукових статей, критичних зауважень до науково-статистичних робіт. У своїх працях учений крізь призму ліберально-народницьких концепцій аналізував соціально-економічні процеси на Україні. Він викривав кризові явища в аграрній сфері, станові перешкоди на шляху модернізації господарського життя, негативні соціальні наслідки капіталізації економіки і наполягав на докорінних перетвореннях у різних сферах суспільного та державного життя.

Серед визначних праць дослідника особливе місце посідає велика за обсягом наукова робота – двотомне видання «Описание Черниговской губернии» (1898–1899), яка зайняла визначне місце у російській статистичній літературі. Цій праці він віддав чотири роки свого життя. Книга виходила друком упродовж 1898–1899 років. А такі його праці, як «Нежинский уезд» (1879), «Описание Черниговской губернии» (1898), «Харьков по переписи 1893» (1893) та інші були премійовані Імператорським Географічним Товариством.

З'ясовано, що просвітницькою спрямованістю також характеризується журналістська, видавнича та редакторська діяльність О. Русова, яка відіграла важливу роль у справі поширення освіченості серед українського народу, була вагомим внеском у громадсько-політичне та суспільне життя України. На сторінках періодичних видань, таких як «Світло» (Київ), «Южные записки» (Одеса), «Нова Громада» (Київ), «Дело» (Львів), «Правда» (Львів), «Громадська думка» (Київ), «Рада» (Київ), «Рідний край» (Полтава), просвітник активно публікував статті педагогічного, просвітницького характеру, наполегливо обстоював право українського народу на рідну мову та національну школу.

Проведені дослідження показали, що О. Русов був співробітником таких газет, як «Киевский Телеграф», «Санкт-Петербургский Вестник», «Хуторянин», редактором газет «Труд», «Страна», «Украинский вестник», інститутського журналу «Известия Киевского Коммерческого Института».

Установлено, що активна громадянська позиція вченого найяскравіше виявилася за часів видання журналу «Труд» (1881–1882) – загальноукраїнського друкованого органу. Серед напрямів діяльності О. Русова у «Труде» були такі: публікації педагогічно-просвітницького характеру, скрутне становище селянства, сповільнений розвиток освіти, національний гніт в Україні; друкування творів українських письменників і поетів як підтвердження високого розвитку української мови та її значення для літературної творчості; друкування критичних статей з української літератури; публікація розвідок з історії України та етнографії; висвітлення питань народного господарства і економіки.

У ході дослідження встановлено, що упродовж усього життя Олександр Олександрович шукав можливостей для здійснення своїх видавничих планів з метою просвіти українського народу. У 1882 році він разом із дружиною, відомим педагогом Софією Русовою, видає «Каталог систематического чтения» (1882) збірник, у якому було систематизовано наукові та популярні книги. До змісту каталога увійшли книги російською й українською мовами. У 1886 році О. Русов займається редагуванням і підготовкою до видання збірника «Степ» (1886), до якого увійшли твори відомих українських письменників: Дніпрової Чайки, І. Карпенка-Карого, Д. Мордовця, Д. Марковича та ін. Вагомості збірнику додавало те, що частина вміщених у ньому творів була написана українською мовою.

Проведене дослідження показало, що свою просвітницьку діяльність Олександр Олександрович провадив й поза межами України – у Петербурзі. З 1906 року він очолював «Благодійне Товариство видання загальнокорисних і дешевих книг», яке видавало книги та брошури українською мовою; був редактором Петербурзького журналу «Украинский вестник», який висвітлював українські питання; надавав допомогу щодо забезпечення та збирання коштів на регулярне видання журналу.

У третьому розділі – **«Зміст і спрямованість освітньо-педагогічної діяльності Олександра Русова»** – схарактеризовано боротьбу вченого за становлення і утвердження української мови, активну участь у діяльності громадсько-просвітницьких організацій; розкрито його загальнопедагогічні погляди.

З'ясовано, що у складних суспільно-політичних умовах ХІХ ст., коли українська мова, розвиваючись, зазнавала утисків та обмежень, О. Русов вів активну боротьбу за її легалізацію та впровадження в усі сфери українського життя.

У ході дослідження з'ясовано, що Олександр Олександрович приділяв велику увагу вивченню самобутності української мови; необхідності її удосконалення до рівня розвинених літературних мов; запровадженню рідної мови у школах; виданню підручників українською мовою. Вчений щиро вірив і сподівався, що українська мова і література у своєму розвитку сягатиме світового визнання, не буде лише російським наріччям, а самостійною незалежною мовою. Його погляди щодо розвитку української мови висвітлено в працях: «Українофільство» (1905), «Про кількість українофілів» (1905), «О внешкольном просвещении народа» (1904), «Про український правопис (1905)», «Про мову у розмові» (1905).

Вагомим внеском О. Русова у розвиток національної освіти є написання україномовного підручника для молодших класів «Граматика української мови» (1875). Він містить п'ять розділів, що охоплюють весь курс української граматики; матеріал викладений українською мовою; застосовано велику кількість наукової термінології; як навчальний матеріал використано зразки усної народної творчості. Аналіз змісту підручника свідчить, що він відповідає усім принципам побудови шкільних підручників: науковості (автор використовує наукову термінологію української мови), народності (рідна для народу мова написання, відповідність його національним особливостям та історичному досвіду), доступності і свідомості засвоєння знань (що полягає у відповідності змісту, форм, способів викладу навчального матеріалу віковим особливостям дитини), систематичності та послідовності подання знань (текст структурований, поділений на параграфи, навчальний матеріал подається від найпростішого (вивчення букв і звуків) до більш складного (вивчення частин мови). «Граматика української мови» – один із небагатьох серед тогочасних україномовних навчальних підручників, значення якого в історії формування українського правопису важко переоцінити. Рукопис «Граматики» датовано 1876 роком, що й вмотивувало (1876 рік – прийняття Емського указу) неможливість його видання в умовах заборон української мови. Понад століття підручник О. Русова зберігався в архівах. Нами вперше віднайдено у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України і введено у науковий обіг такий маловідомий, малодосліджений архівний документ.

Доведено, що О. Русов, змагаючись за статус української мови, прагнув долучитися до видання словника української мови, мав на меті створити «Товариство любителів південно-малоруської мови й словесності» у Петербурзі. Як відданий українофіл та борець за свою мову й державу, Олександр Олександрович брав активну участь у справі офіційного скасування антиукраїнського закону 1905 року.

Дослідження показало, що О. Русов як активний учасник громадсько-просвітницького руху входив до таких просвітницьких організацій: Київська, Одеська, Чернігівська, Єлизаветградська, Харківська, Петербурзька громади, Південно-західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства, Слов'янське товариство, Харківське товариство грамотності, Київське товариство

«Просвіта», Благодійне Товариство видання загальнокорисних і дешевих книг, Товариство імені Т. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга, Товариство для допомоги нужденним учням Херсонської чоловічої та Маріїнсько-Александрійської жіночої прогімназії.

Установлено, що основними формами роботи вченого у складі просвітницьких товариств були: організація недільних шкіл з вивченням української мови; видання наукових та популярних книг українською мовою, робота зі створення словника української мови, підручників для народних шкіл рідною мовою; організація українських вистав та вечорів; збирання та опрацювання історичного, фольклорного, лексикографічного матеріалу; організація екскурсій та експедицій по Україні з метою збору етнографічних матеріалів; створення громадських бібліотек та етнографічних музеїв, надання матеріальної допомоги освітнім закладам.

Педагогічні погляди О. Русова висвітлені у працях «К вопросу об увеличении курса учения в начальных народных школах» (1897), «Некоторые данные о народном образовании в цивилизованных странах» (1898), «Отношение народа к грамоте и книге» (1897), «О народных учителях в земских школах Черниговской губернии» (1898), «О внешкольном просвещении народа» (1904); серед рукописних праць це, насамперед, «Промова О. Русова на зібранні «Лиги образования», «Програма начального, середнього і вищого образования», «Елементарное обучение (о методике обучения предметных уроков в начальной школе)». Як засвідчило вивчення науково-педагогічної спадщини, праці вченого були спрямовані на дослідження педагогічних проблем, вироблення засад навчально-виховного процесу в школі.

У ході дослідження встановлено, що особливу увагу О. Русов надавав питанням українського шкільництва. Педагог-просвітник виступав за такий процес здобуття освіти, метою якого має бути розвиток розумових задатків та мислення дитини, створення сприятливих умов для входження її у соціум та пристосування до навколишнього середовища. У цьому контексті важливого значення О. Русов надавав учителю, який має бути високоосвіченою, всебічно розвиненою особистістю.

Установлено, що багато уваги вчений приділяв вивченню передових освітніх систем Німеччини, Швейцарії, Англії, Прусії, Франції, США та ін. Порівнюючи їх із вітчизняною освітньою системою, О. Русов був переконаний, що лише докорінне оновлення вітчизняної системи сприятиме успішності й ефективності навчально-виховного впливу школи на підростаюче покоління, що в свою чергу сприятиме суспільному та соціально-економічному розвитку країни.

Аналіз поглядів О. Русова на початкове навчання свідчить про глибоке розуміння ним освітніх проблем початкової школи, які пов'язані з відсутністю необхідної навчальної програми для початкових класів та відповідного підручника для класного читання, який повинен відповідати навчально-методичним вимогам.

З'ясовано, що педагог-просвітник наголошував на необхідності освіти для жінок, що є запорукою їх самостійності та самодостатності, а також інтеграції в суспільство як повноправних і повноцінних учасників.

У ході дослідження встановлено, що педагогічні погляди вченого сформувалися за час його практичної діяльності на основі аналізу вітчизняної

освіти, зарубіжного досвіду і мають прогностичний характер. Олександр Русов прагнув вдосконалити сучасну йому систему освіти, підвищити загальний рівень освіченості народу та розбудувати справжню національну освіту. І хоча його погляди стосовно питань освіти не становлять повної або єдиної педагогічної системи, однак їх відтворення і аналіз є надзвичайно важливим з огляду на необхідність історичної реконструкції цілісної картини стану просвітництва, освітньої та культурологічної думки на Україні в розглянутий період, що має сприяти з'ясуванню особливостей розгортання просвітницького руху і розвитку ідей про національну школу.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і новий підхід до вирішення важливого й актуального завдання, що виявляється у визначенні і розкритті змісту та спрямованості педагогічно-просвітницької діяльності Олександра Русова в контексті розвитку просвітницького руху та педагогічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення мети, розв'язання поставлених задач і стали підставою для таких висновків:

1. На основі всебічного ґрунтовного опрацювання значного обсягу джерел, різного роду документів, матеріалів, епістолярної спадщини О. Русова, критичного аналізу історіографії проблеми визначено стан дослідженості теми та рівень її джерельного забезпечення. З'ясовано, що педагогічно-просвітницька діяльність О. Русова і нині залишається малодослідженою. У ході вивчення джерел з проблеми дослідження виокремлено чотири етапи у розвитку досліджень педагогічно-просвітницької діяльності О. Русова: *перший етап* (друга половина XIX ст. – 1916 рік) – становлення загальних основ вивчення життя і діяльності вченого; *другий етап* (1917 рік – 20-ті роки XX ст.) – активізація досліджень громадської-політичної та культурно-просвітницької діяльності О. Русова, поява нових підходів у її вивченні у зв'язку з піднесенням загальнонаціонального руху на Україні; *третій етап* (30-ті – перша половина 80-х років XX ст.) – висвітлення педагогічно-просвітницької діяльності О. Русова з позицій радянської та української зарубіжної історіографії з урахуванням особливостей двох науково-історичних процесів – у СРСР та в еміграції і діаспорі, які відрізняються тотальною ідеологічною конфронтацією; *четвертий етап* (друга половина 90-х років XX ст. – до сьогодні) – вивчення творчої спадщини вченого з позицій сучасної педагогічної, історичної, літературознавчої наук.

У ході історіографічного дослідження встановлено основні напрями, згідно з якими розглядувані праці тематично згруповано таким чином: публікації про особистість О. Русова і його біографію; праці про суспільно-просвітницьку діяльність педагога; публікації про викладацьку і педагогічну роботу діяча; публікації, що опосередковано стосуються просвітницько-педагогічних аспектів спадщини О. Русова як просвітника і педагога.

2. У ході дослідження було з'ясовано основні чинники, які сприяли формуванню світогляду вченого, а саме: *родинні відносини* (виховання у високоморальній, інтелігентній родині; повага до української культури, хоча вона не

була рідною); *суспільно-історичні* (київська атмосфера 50–60 років XIX ст., пройнята українським духом); *культурно-освітні* (навчання у Київській 2-й гімназії, Київському університеті св. Володимира; вплив патріотично налаштованих українських громадських діячів); *науково-педагогічні* (творчий доробок українських і зарубіжних учених; вивчення та ідейне сприйняття усної народної творчості як самобутньої національної ознаки; взаємини із відомими педагогами).

На основі аналізу широкого кола джерел обґрунтовано основні періоди освітньо-педагогічної діяльності О. Русова:

– *перший період – початок педагогічної діяльності в навчальних закладах* (1868–1874): Злотопольської класичної прогімназії (1868–1869), Києво-Подільської прогімназії (1869–1872), Києво-Подільському відділенні Фундуклеївської жіночої гімназії (1869–1872), 1-ої Київської гімназії (1872–1874);

– *другий період – науковий пошук* (1874 рік – 80-ті роки XIX ст.) – у цей час О. Русов займається самоосвітою, науковою діяльністю, веде активну дослідницьку роботу, збирає матеріали для написання магістерської дисертації, виконує громадське доручення – видання повного «Кобзаря» у Празі;

– *третій період – активна освітньо-просвітницька діяльність* (1876 рік – 20-ті роки XX ст.) – період інтенсивної націєтворчої діяльності О. Русова. Свою освітню діяльність Олександр Олександрович здійснював під час перебування в Чернігівській, Херсонській, Полтавській губерніях. Учений входив до складу спеціальних комісій з народної освіти, був губернським гласним;

– *четвертий період – викладацька діяльність* (1908–1915) – період активної педагогічної діяльності на посаді викладача статистики Київського комерційного інституту.

3. У ході аналізу просвітницької діяльності О. Русова уточнено основні її напрями: *етнографічно-культурницький* – реалізовувався в етнографічних статтях, рецензіях та літературній критиці; був спрямований на формування національної ідеї, ментальності, а також на виділення, розвиток та збереження української культури як окремої та самобутньої; *науково-статистичний* – розробка і реалізація на практиці нових методів статистичного дослідження, раціональна постановка оцінних робіт; здійснення ряду статистичних описів окремих губерній, повітів і міст України, керування місцевими переписами населення й аналіз їх результатів; *публіцистичний* – публікація статей, що висвітлювали актуальні проблеми педагогічного, просвітницького, публіцистичного, культурологічного спрямування; *журналістський* – літературно-публіцистична діяльність у журналах, газетах другої половини XIX – початку XX ст. (редагування і робота в періодичних виданнях «Киевский Телеграф», «Санкт-Петербургский Вестник», «Хуторянин», «Труд», «Страна», «Украинский вестник», інститутському журналі «Известия Киевского Коммерческого Института»); *видавничий* – поєднував у собі організаційно-творчу діяльність зі створення, виготовлення і розповсюдження української науково-популярної літератури (видання «Каталога систематического чтения», Шевченкового «Кобзаря» та популяризація наукової, навчально-популярної літератури, підручників та брошур для народної освіти).

4. У ході дослідження визначено і розкрито зміст освітньо-педагогічної діяльності педагога. Доведено, що активна громадська діяльність, наукова й

просвітницька робота О. Русова були пронизані ідеєю вдосконалення української мови до високого наукового рівня на народній основі. Змагаючись за українську мову, вчений прагнув створити програму для українізації початкової школи, був учасником у справі видання словника української мови, агітатором щодо створення «Товариства любителів південно-малоруської мови й словесності» у Петербурзі. Як відданий українофіл та борець за українську мову й державу О. Русов брав активну участь у справі офіційного скасування антиукраїнських законів та упродовж всього життя займався написанням «Граматики української мови» – підручника для початкового навчання. Аналіз громадсько-просвітницької діяльності О. Русова довів, що він був одним з найактивніших діячів Київської, Одеської, Чернігівської, Єлизаветградської, Харківської, Петербурзької громад. Силами громад за його безпосередньої участі було здійснено видання наукових та популярних книг українською мовою; організовано українські вистави, вечори, збирання та опрацювання історичного, фольклорного, лексикографічного матеріалу; організовано екскурсії та експедиції по Україні з метою збору етнографічних матеріалів; створено громадські бібліотеки. О. Русов був членом до таких просвітницьких товариств, як: Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства, Слов'янське товариство, Харківське товариство грамотності, Київське товариство «Просвіта», Харківське історико-філологічне товариство, Благодійне Товариство видання загальнокорисних і дешевих книг, Товариство імені Т. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга, Товариство для допомоги нужденним учням Херсонської чоловічої та Маріїнсько-Александрійської жіночої прогімназії.

5. Аналіз творчої спадщини вченого уможливив охарактеризувати й узагальнити його загальнопедагогічні погляди, провідними з яких були думки про:

- необхідність створення національної школи, яка має бути державно-громадською установою, здатною формувати та зберігати національну культуру, ґрунтуватися на народній основі, послуговуватися рідною мовою з урахуванням її традицій та історії;

- потреба у використанні зарубіжного освітнього досвіду в практиці вітчизняної школи з метою запозичення кращих освітніх надбань передових країн світу;

- організація освіти на демократичній основі, яка задовольняла б природну потребу в навчанні;

- потреба у школі, яка повинна закладати основи гуманізму, терпимості та поваги до інших національностей та вірувань;

- необхідність освіти для жінок як повноправних і повноцінних учасників суспільного життя;

- загальне підвищення рівня грамотності населення шляхом навчання в школі дорослих;

- створення та видання україномовних підручників належного навчально-методичного рівня;

- необхідність реорганізації освітньої системи, оновлення змісту освіти, удосконалення процесу навчання;

– підготовка учителя, який має бути високоосвіченою, всебічно розвиненою особистістю, здатною уміло організовувати пізнавальну діяльність учнів, закладати основу – бажання навчатися;

– збагачення учня необхідними знаннями, вміннями та навичками, спрямованими на пізнання навколишнього світу як основне завдання початкової школи;

– використання у навчально-виховному процесі науково розроблених і обґрунтованих методик навчання та навчальних програм.

Здійснене нами дослідження не вичерпує всієї проблематики педагогічно-просвітницької спадщини О. Русова. Перспективним напрямом наукового розгляду є його видавнича діяльність, внесок у розробку української граматики. Предметом окремої наукової праці може бути порівняльний аналіз педагогічних ідей О. Русова та інших вітчизняних і зарубіжних педагогів відповідної історичної доби.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

1. Резніченко І. Г. Олександр Олександрович Русов і видання Шевченкового «Кобзаря» / І. Г. Резніченко // Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / за заг. ред. проф. Є. І. Коваленко. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – № 5. – С. 168–170.

2. Резніченко І. Г. Етнографічно-культурницький напрям діяльності О. Русова / І. Г. Резніченко // Електронне наукове видання «Науковий вісник Донбасу». – 2012. – № 4 (20). – Режим доступу : www.alma-mater.luguniv.edu.ua

3. Резніченко І. Г. Формування світоглядних переконань і життєвих цінностей О. Русова / І. Г. Резніченко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / ред. кол.: Побірченко Н. С. [та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – Вип. 43, ч. 2. – С. 320–328.

4. Резніченко І. Г. Видавнича діяльність О. Русова як шлях до просвітництва / І. Г. Резніченко // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 599–604.

5. Резніченко І. Г. Науково-статистична діяльність О. Русова / І. Г. Резніченко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології / відп. ред. А. А. Сбруєва. – Суми : Вид-во Сум ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. – № 5 (31). – С. 96–105.

6. Резниченко И. Г. Идеи А. Русова о национальном образовании на Украине в конце XIX начале XX века / И. Г. Резниченко // Весник Академии знаний : Всероссийский журнал / глав. ред. Т. А. Петрова. – Краснодар : ООО «Академия знаний», 2014. – № 3 (10). – С. 63–67.

Опубліковані праці апробаційного характеру

7. Резніченко І. Г. Загальнопедагогічні погляди О. Русова на систему освіти в Україні кінця XIX – початку XX ст. / І. Г. Резніченко // Сучасні тенденції в педагогіці і психології : новий погляд : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. – Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2013. – С. 28–33.

8. Резниченко И. Г. Педагогические взгляды А. Русова / И. Г. Резниченко // Актуальные вопросы современной психологии и педагогики : сб. докладов XVI-й

Международ. науч. конф. / отв. ред. А. В. Горбенко. – Липецк : Изд. центр «Гравис», 2014. – С. 30–34.

9. Резніченко І. Г. Етапи педагогічно-освітньої діяльності О. Русова / І. Г. Резніченко // Актуальні питання сучасних педагогічних та психологічних наук : зб. доп. міжнар. наук.-практ. конф. – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2014. – С. 68–71.

10. Резніченко І. Г. О. Русов у просвітницьких змаганнях за українську мову кін. XIX поч. – XX століття / І. Г. Резніченко // Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. : у 2-х ч. – К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки і психології», 2014. – Ч. I. – С. 9–12.

АНОТАЦІЇ

Резніченко І. Г. Педагогічно-просвітницька діяльність Олександра Русова (1847 – 1915 рр.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. – Умань, 2015.

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і новий підхід до вирішення важливого й актуального завдання, що виявляється у визначенні і розкритті змісту та спрямованості педагогічно-просвітницької діяльності Олександра Русова в контексті розвитку просвітницького руху та педагогічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

На основі всебічного ґрунтовного опрацювання значного обсягу джерел, різного роду документів, матеріалів, епістолярної спадщини О. Русова, критичного аналізу історіографії проблеми визначено стан дослідженості теми та рівень її джерельного забезпечення; з'ясовано, що педагогічно-просвітницька діяльність О. Русова і нині залишається малодослідженою. З'ясовано і проаналізовано основні чинники, які сприяли формуванню особистості О. Русова та його педагогічних поглядів; обґрунтовано основні періоди освітньо-педагогічної діяльності ученого; розкрито його загальнопедагогічні погляди.

У ході аналізу культурно-просвітницької діяльності О. Русова уточнено основні її напрями: етнографічно-культурницький, науково-статистичний, публіцистичний, журналістський, видавничий.

До наукового обігу введено маловідомі архівні документи, що дало змогу поглибити обґрунтування педагогічних ідей О. Русова та схарактеризувати його вплив на освітні процеси кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Олександр Русов, просвіта українського народу, педагогічна та просвітницька діяльність, загальнопедагогічні погляди, національна освіта.

Резниченко И. Г. Педагогическо-просветительская деятельность Александра Русова (1847–1915 гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01. – общая педагогика и история педагогики. – Уманский

государственный педагогический университет имени Павла Тычины. – Умань, 2015.

В диссертации приведены теоретическое обобщение и новый подход к решению важной и актуальной задачи, которая выражается в определении и раскрытии содержания и направленности педагогически-просветительской деятельности Александра Русова в контексте развития просветительского движения и педагогической мысли в Украине во второй половине XIX – начале XX в.

В ходе исследования было установлено основные факторы, которые способствовали формированию мировоззрения ученого: *родственные отношения* (воспитание в высоконравственной, интеллигентной семье, уважение к украинской культуре, хотя она не была родной для О. Русова); *общественно-исторические* (киевская атмосфера 50–60 годов XIX в., которая была пропитана украинским духом); *культурно-образовательные* (обучение в Киевской второй гимназии, Киевском университете св. Владимира, влияние прогрессивных украинских общественных деятелей); *научно-педагогические* (творчество украинских и зарубежных ученых, изучение и сохранение устного народного творчества как самобытного национального признака; взаимоотношения с известными педагогами).

На основе анализа большого массива источников нами определены основные периоды образовательно-педагогической деятельности ученого:

1) *первый период* – начало педагогической деятельности в учебных заведениях (1886–1874); 2) *второй период* – научный поиск (1874 год – 80-е гг. XIX в.); 3) *третий период* – активная образовательно-просветительская деятельность (1876 год – 20-е гг. XX в.); 4) *четвертый период* – преподавательская деятельность (1908–1915).

Определено, что основными составляющими культурно-просветительской деятельности ученого были: этнокультурная, научно-статистическая, публицистическая, журналистская, издательская.

В ходе исследования доказано, что активная общественная деятельность, научная и просветительская работа А. Русова были пронизаны идеей совершенствования украинского языка в язык высокого научного уровня на народной основе. Борясь за украинский язык, ученый стремился создать программу для украинизации начальной школы, был участником создания словаря украинского языка, агитатором за создание «Общества любителей малорусского языка и словесности» в Петербурге. Как убежденный украинофил и борец за свой язык и государство А. Русов активно участвовал в борьбе за официальную отмену антиукраинских законов и в течение всей жизни работал над созданием «Грамматики украинского языка» – учебника для начального обучения.

Анализ общественно-просветительской деятельности А. Русова свидетельствует, что он был одним из самых активных деятелей Киевской, Одесской, Черниговской, Елисаветградской, Харьковской, Петербургской громад.

В результате обобщения творческого наследия А. Русова охарактеризовано сущность его общепедагогических взглядов: реорганизация образовательных учреждений в соответствии с национальными особенностями украинского народа; потребность использования зарубежного образовательного опыта в практике отечественной школы с целью заимствования лучших образовательных достижений

передовых стран мира; организация образования на демократической основе, что удовлетворяло бы естественную потребность в обучении; необходимость образования для женщин; общее повышение уровня грамотности населения путем обучения в школе взрослого населения; требование надлежащей учебно-методической подготовки учителя; разработка украиноязычных учебников; обновление содержания образования и совершенствование процесса обучения; использования в учебно-воспитательном процессе научно разработанных и обоснованных методик обучения и учебных программ.

Расширено количество источников по исследуемой проблеме, в научное обращение введены малоизвестные архивные документы и исторические факты, что помогло более аргументированно осветить педагогические идеи А. Русова и определить их влияние на образовательные процессы конца XIX – начала XX в. Выводы исследования могут быть использованы в курсе истории педагогики для педагогических учебных заведений, спецкурсах и семинарах по проблеме развития народного образования, а также могут использоваться в дальнейших научных историко-педагогических исследованиях.

Ключевые слова: Александр Русов, просвещение украинского народа, педагогическая и просветительская деятельность, общепедагогические взгляды, национальное образование.

Reznichenko I. G. Pedagogical and educational activities of Alexander Rusov (18471–1915). – On the right of manuscript.

Thesis for the degree of candidate of pedagogical sciences, specialty 13.00.01 – Theory and History of Education. – Uman State Pedagogical University of Paulo Tychyna. – Uman, 2015.

The thesis presented theoretical generalization and new approach to an important and urgent task, which is manifested in determining and disclosing the content and direction of educational and outreach Alexander Rusov in the context of educational movement and educational thought in Ukraine in the second half of XIX – early XX century.

Based on comprehensive thorough studying of a significant amount of sources, various documents, materials, the epistolary heritage of A. Rusov, critical analysis of the historiography of the problem defined the topic and source level of the support; found that the pedagogical and educational activities of A. Rusov and now remains less explored. It is found out and analyzed the main factors that contributed to the formation of personality of A. Rusov and his educational views, the basic periods of educational and pedagogical activity of the scientist, his general pedagogical views.

The analysis of cultural activities of A. Rusov clarified its main areas: ethnographic and cultural, scientific, statistical, publicist, journalist, publishing.

Little-known archival documents have been introduced, allowing us to deepen the study of pedagogical ideas of A. Rusov and to describe its impact on educational processes of the late XIX – early XX century.

Keywords: A. Rusov, education Ukrainian people, pedagogical and educational activities of general opinion, national education.

Підписано до друку 26.01.2015 р. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100. Зам. 4.

«Видавництво “Науковий світ”»[®]
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Казимира Малевича (Боженка), 23, оф. 414.
200-87-15, 050-525-88-77
E-mail: nsvit@mail.ru
Сайт: nsvit.cc.ua